

УДК 811.161.2'373.72

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Прудникова Т. І.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», м. Сімферополь

Досліджуються питання семантичної й ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць на позначення здібностей людини з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної та психологічної наук. Фразеологічна мікросистема «Здібності людини» передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна мікросистема, здібності людини, тематичне поле, тематична група, синонімічний ряд.

Постановка проблеми. Аксиоматичним стало положення про те, що фразеологічний фонд мови визначає універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, що в його невичерпних надрах ми можемо дізнатися про побут того чи іншого народу, про його традиції та звичаї, про етикет поведінки, індивідуально-психологічні особливості тощо [6, с. 3]. Цей факт робить фразеологію досить перспективною з погляду семантичних й ідеографічних досліджень. Теоретичні та практичні аспекти української фразеології були предметом наукового опису в монографіях і наукових працях Л. Г. Авксентьєва, М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. В. Жуйкової, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та інших учених. Підґрунття вивчення фразеологічних одиниць (ФО) було закладено в працях Ф. І. Буслаєва, О. О. Потєбні, І. І. Срезневського, О. О. Шахматова. Їх спадщину розвинули В. Л. Архангельський, О. М. Бабкін, О. І. Білодід, В. В. Виноградов, В. П. Жуков, О. В. Кунін, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, Є. Д. Поливанов, М. М. Шанський та ін. вчені.

Вагомі теоретичні досягнення у сфері дослідження системних зв'язків і відношень між фразеологічними одиницями різних мов за останні роки дали поштовх до виникнення й розвитку нового напрямку в галузі фразеології – фразеологічної ідеографії [див. дет. 1]. З'явилися перші спроби опису в ідеографічному аспекті багатого фразеологічного матеріалу, накопиченого фразеографією (див. праці: А. М. Емірової, Н. Ф. Грозян, Ю. Ф. Прадіда, П. О. Редіна, Л. М. Рязановського та ін. учених). Першим спеціальним дослідженням у вітчизняному мовознавстві теоретичних і практичних проблем вирізнення окремих фразеологічних мікро- та макросистем стала монографія Ю. Ф. Прадіда «Фразеологічна ідеографія: проблематика досліджень», у якій учений провів лінгвістичний аналіз ФО на позначення психічних процесів людини. Автор слушно зауважує: «Вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем повинно базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів» [4, с. 11–12; 7]. Наступним кроком на шляху розв'язання вищезазначеної проблеми стала дисертація Н. Ф. Грозян

«Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини в українській мові (ідеографічний та аксіологічний аспекти)» [1].

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук.

Загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання є рух від сфери системи до центру всіх систем – до людини [5, с. 105]. Багато наук вивчають людину, і лише перед психологією вона постає у всій повноті її виявів. Це ставить психологію в особливі стосунки з іншими науками: вони змушені звертатися до психології в пошуках необхідних для них даних. Отже, як зазначає П. М'ясоїд, «психологія му- сить не тільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями» [3, с. 66].

Психологічна наука певним чином керується дослідженням мовного матеріалу та мовленнєвої діяльності, вивчає мовну поведінку людини, оскільки це сприяє досягненню її головної мети – аналізу духовного, психічного світу особистості. Лінгвістика зі свого боку розглядає мову як феномен психологічного стану й активності людини [1].

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць, загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну природу (всі вони позначають внутрішньоіндивідуальну складову структуру особистості, а саме її здібності) й зробити ідеографічну характеристику й описати семантичні особливості цих ФО із урахуванням фразеологічної та психологічної наук.

Психологія – наука про людину, тобто гуманітарна наука, що вивчає найскладнішу сферу життєдіяльності людей – психіку. Психіка – це властивість головного мозку, яка забезпечує людині і тваринам здатність відображати впливи предметів та явищ реального світу. У перекладі з грец. психологія – наука про душу або сферу душевних, суб'єктивних, психічних явищ, які утворюють внутрішній світ людини [2, с. 13].

Структура особистості – це цілісне системне утворення, сукупність соціально значущих психічних властивостей, ставлень і дій індивіда, що складаються у процесі онтогенезу людини. Структуру особистості в сучасній психологічній науці можна розглядати з позиції трьох психологічних дисциплін: загальної психології, соціальної психології і персонології. Їх своєрідною інтеграцією є підхід А. В. Петровського, який визначає у структурі особистості три складові: внутрішньоіндивідуальну (спрямованість, досвід, темперамент, характер, здібності), інтеріндивідуальну, яка проявляється в міжособистісній взаємодії людей (їх статус, соціальні ролі, позиція) та надіндивідуальну, що виявляється за «особистісними внесками» людини в інших людей, значущістю тих змін їхнього життя, які вона здійснює свою діяльність [2, с. 68–69].

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Природною передумовою індивідуальних особливостей людини є передусім спадкові та природжені біологічні особливості будови та функцій організму. Дитина народжується з властивими їй кокретними задатками, на ґрунті яких за життя залежно від умов виховання розвиваються й формуються притаманні певному індиві-

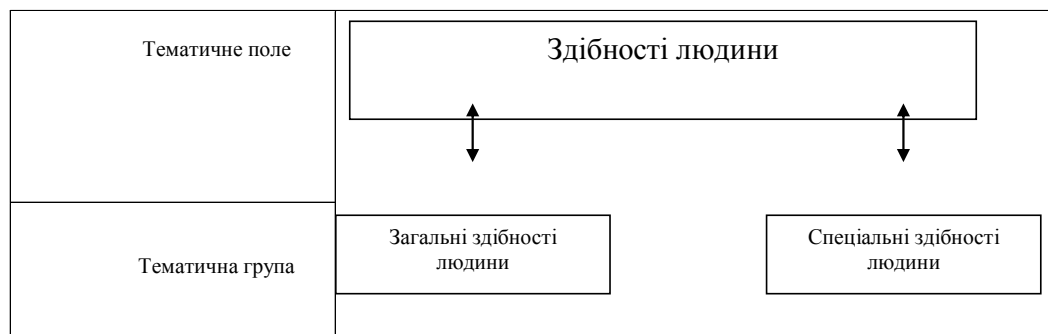
ду будова та функції організму, особистісне психічне буття. Індивідуальні особливості людини найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях.

ФО української мови на позначення індивідуально-психологічних особливостей людини не були предметом дослідження в мовознавстві, що і викликало в нас неабиякий інтерес до цієї фразеологічної мікросистеми.

Детально проаналізований нами фразеологічний склад української мови дав можливість запропонувати ідеографічну характеристику ФО на позначення індивідуально-психологічних особливостей людини, які повністю відповідають класифікації індивідуально-психологічних особливостей людини, прийнятій у психології.

У пропонованій розвідці подається така ієрархічна структура ідеографічної класифікації ФО: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе [1, 40; 4, с. 40]. В ідеографічній групі ФО «Індивідуально-психологічні особливості людини» об'єднуються тематичні поля ФО, що позначають риси характеру людини, здібності людини, темперамент людини. Здібності – розумові та фізичні властивості, вираженість яких за наявної відповідної мотивації та характеру забезпечує людині високі показники навчання в певній або декількох сферах культури [2, с. 72]. Здібності бувають загальні та спеціальні. Загальні – це сприятливі можливості розвитку особливостей психіки людини, що однаково важливі для багатьох видів діяльності [2, с. 84–85]. Семантичний аналіз ФО, що об'єднуються в тематичне поле ФО «Здібності людини» дає підстави запропонувати структуру тематичного поля ФО (див. схему 1), яка відповідає рубрикації здібностей людини, поданій у психологічній науці:

Схема 1. Структура тематичного поля ФО «Здібності людини»

Як правило, психологи загальні здібності поділяють відповідно до трьох основних сфер діяльності людини [2, с. 85].

Тематична група ФО на позначення загальних здібностей людини складається безпосередньо з синонімічних рядів на позначення цих понять :

1) пізнання (інтелект): *аристократ духу* – «людина високого інтелектуального розвитку» [ФСУМ, с. 15], *не в тім'я (не в потилицю) битий* – «розумний, тямущий, кмітливий» [ФСУМ, с. 26], голова варить – «хто-небудь розумний, кмітливий» [ФСУМ, с. 181], *голова на плечах (на в'язах)* – «хто-небудь розумний, тямущий,

кмітливий» [ФСУМ, с. 182], *голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита* – «хто-небудь розумний, кмітливий» [ФСУМ, с. 182], *голова половою (со-ломою, клоччям і т. ін.) набита* – «хто-небудь нерозумний, нерозторопний» [ФСУМ, с. 182], *без голови* – «не здатний добре мислити, нерозумний, некмітливий» [ФСУМ, с. 184], *з головою* – «здатний добре мислити, розумний, кмітливий» [ФСУМ, с. 184], *не з дурного десятка* – «розумний, кмітливий» [ФСУМ, с. 232], *пороху не вигадає (не видумас, не винайде), битий у тім'я* – «позбавлений кмітливості; розумово обмежений» [ФСУМ, с. 84], *казанок (баняк, макітра) варить* – «хто-небудь розумний, кмітливий, добре розуміє що-небудь, орієнтується в чомусь» [ФСУМ, с. 361], *є лій у голові* – «хтось розумний, здібний, кмітливий, розсудливий» [ФСУМ, с. 440], *повний лоб* – «хтось розумний, тямущий, здібний» [ФСУМ, с. 443], *прибитий на цвіту* – «хто-небудь недорозвинений, дурний від природи» [ФСУМ, с. 689], *пустий лоб* – «хтось нерозумний, нетямущий, нерозсудливий» [ФСУМ, с. 443] та ін. Як бачимо, більшість фразеологізмів на позначення інтелекту людини утворюють опозицію: *розумний – нерозумний, здатний до всього, вмє все робити – не здатний ні до чого* тощо.

2) спілкування (соціальні здібності) : *клепаний на язик; гострий на язик; язик підвішений; язик як бритва* – «здатний дотепно і влучно говорити» [ФСУМ, с. 381], *меткий до слова* – «який любить поговорити» [ФСУМ, с. 484], *язик як помело (лопатень, млин і т. ін.)* – «хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного» [ФСУМ, с. 977], *лепетливий на язик* – «той, хто говорить; занадто балакучий» [ФСУМ, с. 421], *лопотіти язиком* – «багато і безцільно говорити» [ФСУМ, с. 449] та ін.;

3) праця (креативні або творчі здібності): *майстер (мастак) на всякі (всі) штуки* – «дотепна, вигадлива і т. ін. людина» [ФСУМ, с. 460], *золоті руки* – 1) «майстер своєї справи; вправна, уміла, здібна людина»; 2) «хто-небудь уміє зробити, змайструвати все, за що не візьметься; хтось кмітливий, спритний у роботі» [ФСУМ, с. 768–769], *і швець, і жнець, і на (у) дуду грець; майстер на всі руки* – «людина, яка вмє все робити і вправна в будь-якому ділі» [ФСУМ, с. 962], *дурне сало без хліба* – «нерозумна, ні до чого не здатна людина» [ФСУМ, с. 778], *легка рука* – «той, хто досягає успіху в будь-якому починанні, в усякій справі; якому щастить; везучий» [ФСУМ, с. 418] та ін.

Спеціальні (професійні) здібності – це здатність до розвитку окремих психічних процесів і в якостей особистості для якогось конкретного виду діяльності [2, с. 86]: *високої (найвищої, чистої) проби* – «хто-небудь дуже обдарований, талановитий у чомусь» [ФСУМ, с. 702], *ходяча енциклопедія; ходячий довідник* – «людина, що має різнобічні знання і може дати довідку з різних питань» [ФСУМ, с. 287], *золота голова* – «здібна, обдарована людина» [ФСУМ, с. 183] та ін.

Структура тематичної групи ФО «Спеціальні здібності» не є розгалуженою. Тематична група ФО складається безпосередньо з синонімічних рядів. Наприклад :

1) вокальні здібності: *як (мов, ніби і т. ін.) з (порожньої бочки)* – «дуже гучно, голосно» [ФСУМ, с. 46], *як бугай у болоті* – «дуже голосно, сильно» [ФСУМ, с. 60], *на весь (на повний, у повній і т. ін.) голос* – «дуже голосно, з усієї сили, з максимальною інтенсивністю» [ФСУМ, с. 187], *ведмідь (слон, рідко бик) на вухо на-*

ступив – «хто-небудь зовсім не має музичного слуху» [ФСУМ, с. 72], *тонке вухо* – «хтось має добрий слух (перев. музичний)» [ФСУМ, с. 163] та ін.;

2) поетичні здібності: *осідлати Пегаса* – «навчатися писати поетичні твори, стати поетом» [ФСУМ, с. 589] та ін.;

3) педагогічні здібності: *дивитися обома* – «бути уважним, пильним, обачним» [ФСУМ, с. 237], *не дрімати* – «бути пильним, діяльним, уважним, постійно перебувати у стані готовності що-небудь робити» [ФСУМ, с. 269], *мати гостре око (гострі очі)* – «бути надзвичайно спостережливим, кмітливим, уважним, настороженим» [ФСУМ, с. 469], *як на долоні* – «надзвичайно ясно, доступно, зрозуміло» [ФСУМ, с. 260], *бачити наскрізь* – «добре знати, уміти розпізнавати чий-небудь думки, наміри» [ФСУМ, с. 19], *брати / взяти силу* – «здобувати владу, набувати впливу» [ФСУМ, с. 54], *дивитися вперед* – «намічати, оцінювати перспективи на майбутнє, передбачати майбутнє» [ФСУМ, с. 234], *доходити / дійти до висновку (думки)* – «остаточно переконуватися в чомусь; приймаючи певне рішення (звичайно після розмірковувань, суперечок і т. ін.)» [ФСУМ, с. 266] та ін.

Висновки. Отже, здібності людини передаються широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. У результаті дослідження виявлено 2 тематичні групи ФО на позначення здібностей людини: 1) «Загальні здібності», 2) «Спеціальні здібності». Перша й друга тематичні групи ФО складаються безпосередньо з трьох синонімічних рядів. Найчисленнішим є синонімічний ряд «пізнання (інтелект)». Дослідження окремих фразеологічних мікросистем створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу.

Перелік умовних скорочень

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наук. думка. ФСУМ993. – Кн. 1–2.

Список літератури

1. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
2. Власова І. О. Основи психології та педагогіки : [підручник]. – [2-ге вид., перероб. Затверджено МОН] / О. І. Власова, А. А. Марушкевич. – К., 2011. – 333 с.
3. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : [навчальний посібник] / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 1998. – 479 с.
4. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К. ; Сімферополь, 1997. – 252 с.
5. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – № 3. – 1994. – С. 105–114.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
7. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А. М. Эмирова. – Ташкент : ФАН, 1988. – 91 с.

Прудникова Т. И. Фразеологические единицы украинского языка, обозначающие способности человека / Т. И. Прудникова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Т. 26 (65), № 4, ч. 2. – С. 322–327.

Исследуются вопросы семантической и идеографической классификации фразеологических единиц, обозначающих способности человека, с учётом достижений современных фразеологической и психологической наук.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая микросистема, способности человека, тематическое поле, тематическая группа, синонимический ряд.

Prudnikova T. I. Phraseological units of ukrainian language denoting human abilities / T. I. Prudnikova // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 4, part 2. – P. 322–327.

A semantic and ideographic classification of phraseological units denoting deviational behavior of a person is studied in the article considering the achievements of modern phraseological and psychological sciences. Ideographic classification of phraseological units denoting individual psychological characteristics of human coincide with the classification adopted in psychology. Phraseological microsystem «Human abilities» passed with a wide range of idiomatic funds of Ukrainian language. We found two thematic groups of phraseological units: «General human abilities», «Special human abilities». The thematic group of phraseological units «General human abilities» consists of a synonymic lines that refer to these concepts: 1) knowledge (intelligence); 2) communication (social skills); 3) work (creativity). Structure of thematic group of phraseological units «Special human abilities» is also not extensive. The thematic group of phraseological units consisting of synonymic lines: 1) vocal abilities; 2) poetic abilities; 3) teaching ability.

Key words: phraseological unit, phraseological microsystem, human abilities, thematic field, thematic group, synonymic line.

Поступила в редакцію 16.11.2013 г.